

«МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА АРХИТЕКТУРАЛЫК ЭТНОМАДАНИЯТ

Отражение элементов национальной архитектуры в эпосе «Манас»
Reflection of elements of national architecture in the epic «Manas»

Илимий макалада “Манас” эпосунун мазмунундагы сакталып калган этномаданият жана архитектуралык искусствонун элементтери тууралуу ойлор камтылат. “Манас” эпосу көркөм чыгарма эле болбостон, ал элибиздин тарыхый басып өткөн жолун, маданий дүйнөсүн чагылдырат. Ал бир эле фольклор же этнография, адабият, тарых, тил эле эмес архитектура, география, астрономия сыяктуу илимдердин да башын бириктирип турган уникалдуу чыгарма. Эпостогу окуяларда архитектуралык искусствонун элементтери элдин социалдык жашоо шарттарын чагылдырган кол өнөрчүлүгүндө, каада-салттарда, диний ишенимдер, асман телолору менен байланыштуу болгон ой-кыялдарды чагылдырган буюм-тайымдарда, айкелдер сыяктуу фигураларда көрүнөт. Бул элементтер ар түрдүү илимдердин байланышын көргөзүп турат.

Урунттуу сөздөр: этномаданият; архитектуралык искусство; элемент; стиль; жанр; традиция; скульптура; символ.

В данной научной статье идет речь об отражении элементов архитектурного искусства и изображений этнокультурных традиций в эпосе “Манас”. Эпос “Манас” не только художественное произведение, в нем отражается исторический путь, духовная культура кыргызского народа. В сюжетной канве в широком спектре описываются художественные и архитектурные элементы, которые отражают социальный быт, традиции, обычаи и религиозные верования народа, отражаются мысли и фантазии, артефакты, статуи и рисунки, которое подчеркивают уникальность эпоса “Манас”, что он одновременно является истоком и других сфер наук, как этнография, литература, язык, а также естественных наук таких как архитектура, география, астрономия и. т.д.

Ключевые слова: этнокультура; архитектурное искусство; элемент; стиль; жанр; традиция; скульптура; символ.

This article deals with the reflection of architectural art and images of ethno-cultural traditions in the epic “Manas”. The epic “Manas” is not only a work of art, it reflects the historical path, the spiritual culture of the Kyrgyz people. In the plot, in a broad spectrum, artistic and architectural elements are described that reflect the social life, traditions, customs and religious beliefs of the people, reflect thoughts and fantasies, artifacts, statues and drawings that emphasize the uniqueness of the Manas epic that, at the same time, is the source and other spheres of science like ethnography, literature, language, as well as natural sciences like architecture, geography, astronomy, etc.

Keywords: ethnoculture; architectural art; element; style; genre; tradition; sculpture; symbol.

“Манас” эпосу элдик оозеки чыгармачылыктын дуйнелук шедеврлеринин арасында орчундуу орунду ээлеп, кыргыз элинин жашоо мунезун, салтын-санаасын, адебин жана кылымдап калыптанган карт тарыхын чагылдырган уникалдуу энциклопедиялык жыйнак болуп саналат. Бугунку тарыхый енуугу жолубузда “Манас” эпосу кыргыз элинин руханий жактан кайра жаралуусунун улуттук сыймыгынын символу болуп калды. Кыргыздардын уникалдуулугу тилинде, ал нечен деген коогалуу замандарды башынан кечирип, баскан изин кагаз бетине тушуруп жазып журуп олтурбаса да, эс-гутумдун казынасын толтуруп оозеки айтып, аны улам кийинки муунга жеткирип журуп олтурган касиети тац каларлык.

“Манас” тууралуу кептешип келгенде ар бир кесиптин ээси ез кесибине тийешелуу маселени таап алат. Мисалы дарыгерлер, географтар, аскер кызматындагылар ж.б. ушуга Караганда бабаларыбыздын басып еткен улуу тарыхы дал ушул “Манас” эпосу

аркылуу бизге келип жеткенин биз байыркы карт тарыхыбызды, кайдан келген эл экенибиз, кайсы жерлерди байырлаганыбыз, кандай каада-салтыбыз, тушунумдерубуз болгон, кайсы элге жаатташ, тектешпиз ушунун баарын “Манастан” таба алабыз.

“Манаста” кыргыз элинин эле эмес, казак езбек, тажик, туркмен сыяктуу боордош элдердин да тарыхы, тагдыры камтылып кетет, мындай улуу касиет, терец ой жаатташ элдердин биримдигин, маданий дуйнесун бекемдейт. Учурда “Манас” эпосунун бир дагы вариантын калтырбай тегиз баштан аяк окуп буткен жан болушу кыйын. Анткени анын келему, мазмунунун терендиги акылдын чексиз болуусун жана эс-тутумдун кудуретин талап кылат чыгар.

Эпос 1995-жылы “Манас”-1000 юбилейин еткергенде кенири масштабда изилденгендигин адабияттардан байкоого болот. Бул керунуш эпостун езегу элдин руханий жан дуйнесуне тугенбеген азык болуп тургандыгы менен тушундурулсе керек.

Ошол илимдердин катарында “Манастагы” архитектуралык искусствонун элементтери орун алгандыгын белгилееге болот. Архитектура табияты боюнча элдик оозеки чыгармачылыкка коошпогон илимдин туру. Бирок анын белгилери оозеки адабияттарда керкем образдардын предмети катары орун алганы бар.

Архитектуралык искусствонун кез карашында алганда, адамзат прогресстин жолунда кандай енугуу баскычтарын басып етсе,ездерунун ой -туюмдарын, жашоого болгон тушунугун ар кандай суреттерду чегип тартуу менен таштарда, клинописстик жазууларда, жыгачтарда ж.б., металлдан куюп ар турдуу фигураларды жасап материалдуу дуйнеде чагылдырып бере алганын керебуз. Алардын таштардагы тарткан суреттерунде, таштан чеккен айкелдеринде, оймо-чиймелеринде, кандайдыр нерсени туюндурган символдук белгилеринде диний кез караштарын, ишенимдерин баамдоо менен ошол доорлордон кабар алууга болот.

Мындай иш аракеттин аркасынан кийин азыркы биз билген илимдин тили менен айтканда архитектуралык искусствонун жанрдык турлеру (ар кандай курулмалар, жана анын ички жасалгаларына кирген компоненттери кирет) енугуп чыккан жана оболу алардын элестери, айрым элементтери оозеки элдик чыгармалардын езегунде чагылдырылган. Алардын мазмунуна Караганда ошол кезде эле архитекторлор болуп адамдын жан дуйнесуне жагымдуу кооздуктун символдорун ойлоп табышканын, башкача айтканда архитектуралык искусствонун жанрлары енугуп баштагандыгын керсетет. Булардын айкын мисалы болуп жомоктордун мазмунундагы сепилдер, коргондор, шаарлар, скульптуралык фигуралар, хандардын кооз сарайлары, дарбазалары, арстан, жолборс, ажыдаар сыяктуу жандыктардын айкелдери тууралуу окуялардан улам архитектор чебер усталар, кол енерунун ээлери болгондугу, эл оозунда жомокко айланып, же жомоктун мазмунуна кирип калгандыгын алсак болот.

Негизи архитектор-деген сездун тупку мааниси байыркы грек тилинен алганда *ἀρχιτέκτων* «архитектор, зодчий», *ἀρχή* начало, начальство” же, “главный строитель»-бизче “башкы куруучу” деген тушунукке жакын келет. Мындай аталыш, маани адамдын тили калыптана элек кезде эле акыл- эстин турткусу аркылуу колдору менен бир нерселерди, жашоого керек буюм-тайымдарды жасап, баш маанек кылууга алачык жасап, же ункурлерду ездештуруп жашай баштаган кезден тартып же,таштардын боорлоруна петроглифтерди калтыргандарына Караганда “башкы” деген маани туура.

Бир жагынан Караганда архитектуралык искусствонун белгилеринин элдик оозеки чыгармаларда сакталып калышы коомдун енуугу этаптары менен байланыштуу. Коомго болгон ац сезим енуккен сайын адамдын ага болгон мамилеси дагы жаныланып журуп олтурган. Бара-бара ар турдуу образдар жаралып элдик чыгармалардын езегунен орун алган. Буга карата алганда архитектуралык искусствонун тарыхы ете байыркы доорлорго туура келет жана кеп тармактуу, тематикасы жагынан ар турдуу, ошого жараша окумуштуулар кептеген изилдеелерду жургузушту. Архитектуралык искусствонун негизги мааниси албетте биринчи иретте курулуш тармагына тийешелуу, ал курулуш ендурушунун бир чоц енуту, биздин темага ылайыктап алганыбыз эпостогу байыркы курулуштардын образдарынын,

скульптуралык архитектуралык искусствонун турлеру ага кемектеш болгон сурет, кол енерчулуктун турлеру башкача айтканда прикладдык, декоративдик искусствонун чагылышы, символдук элементтер, белгилер, тушунумдер женундегу ойлорду камтыйт.

Биздин доордун I кылымына чейин эле Витрувий аттуу архитектор минтип жазыптыр: «...архитектура, башка илимдер менен тыгыз байланышкан жана сулуулукка карк сугарылган ете кенен маанидеги илим...», андан ары...Архитектор-дейт оюн бекемдеп - «..., керкем графиканы жана геометрияны тааныган, тарыхтагы урунттуу окуяларды эсине тута билген, философиялык курстарды еткен, музыканын жан дуйнесун тушунген, медицинаны тааныган, юридикалык жактан билимдуу, астрономиялык билими бар, аалам кубулуштарын тушунген кат тааныган сабаттуу адам». [Витрувий Марк Поллион. Об архитектуре. ОГИЗ - Соцэкгиз, Л., 1936. стр.24]

Бул сез кулчулук доордун тушундагы адам ац сезиминин архитектуралык искусствого комплекстуу мамиле кылып ой жугурткенун билдирип турат. Архитектуранын классикасы болуп калган Витрувийдин “10 книг архитектурного искусства” деп жарык керген эмгеги биздин доордун V кылымынан X кылымга чейин абдан популярдуу болуп кучун жоготпоптур. Адамзаттын улуу акылмандарынын бири Аристотель дагы ез убагында Витрувийдин ашкере тапкычтыгына жана кылдаттыгына баа берген деп жазышат тарыхта (жогорудагы адабият, кириш белуму).

Башка енунен Караганда, жогоруда биз атап еткен символдук элементтер абдан терец мааниге ээ, булардын тарыхый тамыры айкелдик искусстводон да ары кетери, алгачкы башаттарда таш беттерине тушурулген суреттерге, металлдан, жыгачтан, чоподон жасалган ар кандай фигураларга, буюм-тайымдарга да тийешеси болот, ишенимдер ушундай элементтер менен туюндурулган енденет. Убакыттар аралыгында адамдар ездерунун ар кандай ишенимдерине байланыштырып заттарды жасашкан, кийин булар символдук мааниге ээ болуп калгандыгынын бир мисалы катары тумарларды алсак болот.

Тумарлар тотемдик тушунумдер (колдоочулук, сактоочулук мааниде) менен да байланышкан (алсак, укунун канаты, тырмагы, буркуттун, аюунун, жолборстун, арстандын тырмактары, карышкырдын тиши ж.б.) кийин зергер усталар буларды сеектерден жасап, адамдар кооздук жасалга катары тагынышкан.Тумардын кенен тараган формасынын бири булгаарыдан жасалган уч бурчтук пирамида формасындагы туру. Ал эки кат болуп ичине башка кишилерге белгисиз, ошол тагынган адамга гана арналып жазылган дубалар салынган болот. Аны дайыма мойунунан тушурбей тагынып журуу керек. Алар адамдарды ар кандай жаман иштерден, жаман кезден, кырсыктардан сактайт, коргойт деген тушунукте болушкан.

Азыркы учурда деле мындай керунушту баштапкы маанисинде кабылдангандыгын кездештирууге болот. Булардын катарына жандыктардын, канаттуулардын фигуралары менен куюлган кумуш же андан башка баалуу металлдардан, жыгачтан белги катары жасалган кулондорду алууга болот. Алар ошол тумарлардын тобуна кирет, жен гана кооздук учун колдонулушу дагы ыктымал.

Кээде тумар адамга карата да айтылат. “Манаста” “Тулпардан калган туягым, Мандайга буткен медерим, Туйгундан калган тумарым”,-дейт Каныкей Семетейди. Семетейди "тумарым” дегени баласын тумардай ыйык керуп туу туткан “жалгызы” экенин кергезет. Бул саптар Каныкей Букарда жургенде Семетей он экиге чыкканда Темиркан кан кетеруп ошол тойдун башталарында Тайтору тулпарын телге кылып чабам деп турган жеринде айтылат (СКВ. “Семетей”).

Тумар кыргыздардагы бир ыйык нерсени туюндурган маанисинде сакталып келе жатат. Ар кандай заттардан жасалган символдук мааниге ээ фигуралардын бири статуялар. Алар керектееге жараша ар кандай формада, салмакта, келемде, тематикага жараша аткарылган. Алардын эц кичнеси фигуралык символдук белги катары жасалат. Булар дагы тумар сыяктуу тушунумдерге жакын колдонулушу кездешет.

Негизи статуялык буюм-тайымдар адамзаттын тарыхый доорлорунун ой жугуртуусун, элестетуусун, кыялын, кооздукка, чеберчиликке саркеч мамилесин туюндуруп турган, ар кандай мезгилдердин, доорлордун улгулеру, жацырыгы болуп кала бергени белгилуу. Алар

адамзаттын акылына сыйган фантазиялары, коомго болгон мамилеси, кабылдоосу менен бирге енугуп адамдын дуйне таанымын чагылдырып келген. Ойлонуп кергенде жогорудагы керунуштердун бардыгынын башаты элдик искусстводо изин калтырып, элдик оозеки чыгармачылыктын алкагынан сыртта калбаган керкем образдар экендигин баамдоого болот.

Байыркы мифтерди, баатырдык эпосторду, жомокторду окуганда шаарлар, кан сарайлар, храмдар, колонналар, кемелер, статуя-айкелдер, кооз уй-буюм-тайымдары, баатырлардын кийимдери, символдук белгилерди чагылдырган, же ар кандай тартылган суреттер, амулеттер туурасындагы окуяларды жолуктурууга болот. Башка элдердин жомок, легендаларын, же диний ишенимдери тууралуу адабияттарды барактаганда адамдар сыйынган храмдар, кудайлардын стауялары (байыркы гректерде), икондор (христиандарда), таштар (шамандарда), будданын аякелдери (буддаларда), аждаар, жылан, арстандардын аякелдери (чыгыш элдеринде), архитектуралык искусствонун антикалык доорунун нагыз улгулерун элестетип турганын керебуз. [Словарь античности. -Москва|Прогресс, 1989-ж.]; [Будды. Минск: Книжный дом.,2009.,-382]; [Язычество. Минск: Книжный дом.,2009.,-380.]; [Э.Ж.Жоробекова, А.И. Токтосунова, Г.И. Токтосунова. Наследие кыргызов в контексте культурного разнообразия, или Горный оазис на Великом шелковом пути.-Бишкек. 2008., 41-6,-327.].

Мисалы, Будда дин катары эле кабыл алынбастан ал искусстводо адамзаттын табиятына жагымдуу кооздуктардын башаты деген маанини да кергезушүп: “ Буддалык искусство азыркы кунде да искусствонун ар тармагында турдуу формада енугуп келе жатат. Булар храм зодчийлери, иконография, скульптура, сурет.ж.б. Жер жузундегу мамлекеттерде эц кеп жолуккан скульптура дагы Буддага таандык экен. Алар таштан чегилген, коло, алтын, жез жана жыгачтан жасалган. Азыркы Афганистанда эц бийик Будданын аякели 54 метр бийиктикте жасалган.” [Будды. Минск: Книжный дом.,2009., 147-6. 382]. Будда япондордо да кецири тараган. Япондук Будда Шакьямуни- ал жер жузуне биринчи окууну, агартууну, искусствону алып келген жана легенда, жомоктордо айтылган улуу даанышман “пантеон” катарында кабылданганы тууралуу баян кылышат. (жогорудагы адабияттын 146-бетинде).

Ал эми жалпыга белгилуу болгондой аждаардын аякели чыгыш элдеринде кецири жайылган кебунче оц мааниде кабыл алынган образ. Бизде колдоочу куч катарында кабыл алынгандыктан аны кыргыздар “улуу” деп тергешкен. Батышта бул тушунук кебунче карама-каршы мааниде кабыл алынган “талкалоочу” тушунугу дагы бар. Индуларда жылан, аждаар ыйык маани менен колдонулат. Алар мифтердеги башкы каармандардын образдары менен берилет. Ошонун негизинде храмдарда, Индиянын байыркы архитектуралык маданиятында алардын образы сезсуз жолугат жана кецири чагылдырылган.

Кыргыздар кечмен эл болгондуктан жогорудагыдай скульптуралык ансамбльдердин, храмдардын, же сепил кан сарайлардын курулмалары жок, алар биздин оозеки маданиятыбызда сакталгандыгы элдик жомоктордун, эпостордун керкем сюжетинен туюнтмалуу белгилери менен чагылдырылганы оригиналдуу. Архитектуралык искусствонун элементтери кыргыздын руханий, материалдык эмес маданиятында орун алгандыгы менен уникалдуу. Архитектуралык искусствонун элементтеринин эпостун өзөгүндө кездешкени тарыхка байланыштуубу, деген ойдо тарыхый, фольклордук ,этнографиялык, антропологиялык булактарга кайрылганда көчмөн

цивилизациябыздын айрым маалыматтарына кез болдук.

Кыргыз тарыхында кыргыздар улуу жибек жолунун тоомунда туруп, чыгыштан батышка созулган мейкиндиктеги элдер менен байланышып, алар менен аралашып жашаганын алардын кайталангыс кыргыздык мүнөзү, жашаган турагы тууралуу убагында Захирдин Бабурдун [Бабур Захириддин. Бабур-наме. - Ташкент: АН УзССР, 1948] маалыматында айтылыптыр. Албетте ал биринчи иретте таланттуу полководец, мамлекеттик ишмер болгон, ошол эле учурда илимпоздук да кылып, мемуарын жазып кеткен экен, анда Орто Азия, Ооган мамлекеттеринин ортосундагы социалдык, экономикалык, маданий мамилелерибиз чагылган.

Орустун улуу чыгыштаануучу окумуштуусу, белгилүү синолог (Иякинф) Н. Бичурин

Орусиянын илимине кытайтаануу илимин биринчилерден ачкан (монах- архимандрит) Пекиндеги Орусия духовенствосунун өкүлү болгон экен, бул убак XIX кылымдын биринчи жарымы, өзүнүн эмгектеринде Орто Азиянын чыгыш элдеринин турмушун, турак жайын чагылдырып баяндаган жери бар. [Бичурин Н. Я. Описание Джунгарии Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии- М; Л.: АН СССР, 1-3т 1950-1953] Кытайчадан оодарган монах-Иакинф, ушул эле эмгек кийин “Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена”-деп аталып, 1953-жылы жарык көргөн.

Ошондой эле алгачкы архитектуралык курулуштар туурасында белгилүү ориентолог Ч. Валихановдун, Семенов-Тянь-Шаньскийдин маалыматтары бар. [Валиханов Ч. Записки о киргизах // Собр. соч.: В 5 т. - Алма-Ата, 1985. - Т. 2; Описание пути в Кашгар и обратно в Алтайский округ; Записки о Кокандском ханстве; Следы шаманства у киргизов 4-т.- 48-70-б; “Очерки Джунгарии”3-т. -325-354-бб]. [Семенов-Тянь-Шаньский П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. -М.: Огиз, 1947.] Анда автор эпостордогу сюжеттик окуялардын курулушун, көрүнүштүн баяндалышын сүрөттөөдө поэтикалык көркөм тилдин өзгөчөлүгү тууралуу кеп козгойт, Леви Строссун “Структурная антропология” аттуу эмгегинде: “экзогамикалык никеден эндогамикалык никеге өткөн доорлордо, тотемдик матриархаттык үй-бүлө образы, жомоктордо, мифтерде жарым жандыктардын образдары “тотемдик никедеги табу” катары сакталып калган” деген жери бар. [Леви-Стросс, Структурная антропология. С. 138-145] Айкелдердин түрдүү скульптураларындагы жарымы аял, калганы: жылан, газель, дарак, балык, матриархат өңдүү образдарда чагылгандыгы бул түспөлдөрүнүн арбын болушу балким матриархат менен да байланыштуу болсо керек деп ойлойбуз. Мындай эмгектер ошол кездеги археология, архитектура, литография менен кызыккан аалымдар үчүн абдан керек эмгектер болгондугу, азыр да маанисин жоготпой таяныч кылганыбыздан эле байкалат.

“Манаста” “Итаалылар тууралуу окуя бар ошондо “эркеги ит, аялы адам” деген сап бар экен, [СОВ.“Манас” С.Орозбаковдун варианты/академиялык басылыш.-Бишкек: “Кыргызстан”,2-том.1995.,9170-9310-9360-9940.-799]ал эми грек маданиятынын антикалык доордогу (кентавр, минтавр) жарым жандыктардын айкелдери, жарымы адам болгон образдар, (чыгышта: кытайлардын храмдарынын оозундагы ажыдаардын баштары аягы жылан, индустардын храмдарындагы башы кобра, белден ылдый, же тескерисинче өйдө аялдын статуялары) эпостордун мазмунунда жолуккан жогорудагы “итаалы”тууралуу баяндалган мифтик окуялардай керкем образдардан улам жаралса керек деген ой келбей койбойт.

Ошол сюжеттерге салыштырмалуу Караганда жогорудагыдай керунуштер, кыргыздарда деле антикалык архитектуралык элементтердин болгондугун болжолдоого туртет. Алмамбеттин Сыргакка Азиз кандын кан сарайын курчап салынган айкелдердин сырын баян кылып жаткан жеринде. [СОВ. “Манас” С.Орозбаковдун варианты/академиялык басылыш.-Бишкек: “Кыргызстан”,6-том.1995., -799]

Ал эми С. Каралаевдин варианты боюнча алганда “Чоц казатта” жети баатырдын, Ак куланын тубуне жетип, жаа менен бирден терген мерген Кожожаш ажыдаар туспелунде суреттелет.

Жогорудагыдай керкем текст жана илимий-теориялык иликтеелер менен тааныш болгондо “Манас” эпосундагы архитектуралык элементтерди иреттеп, анализдеп иликтеенун зарылдыгы жана актуалдуулугу бар экени келип чыгат.

Макалада “Манас” эпосунун текстинен чыгып архитектуралык искусствонун элементтерин, ошонун ичинен кыргыз элинин прикладдык искусствосунун турлерунун орун алышы, чыгыш элдеринин материалдуу эстеликтери болгон архитектуралык курулуштарына алардын дубалдарынын боорундагы ар кандай керкем тартылган суреттерге салыштырмалуу алганда, езгечелугу менен сакталышын, чыгыштык белгилерин бизге чейин изилденген эмгектерден табабыз.

атасына кооз шаар куруп берген суреттемеде.

Ошону менен катар эле диний ишенимдерди билдирген ар кандай буркан, балбал деген сыяктуу суреттелген ыр жолдору, ишенимдерге байланыштуу символдук буюм-тайымдар, суреттер, туспелдер баяндалган жерлери бар.

Мындан сырткары кыргыздардын турак жайы, кан сарай курулуштары, боз уй, анын ички интерьеры, кыргыздын прикладдык искусствосу-кол енерчулук чеберчилиги, деталдуу суреттелген жерлер кездешип калат. Ар бирин чечмелей келсе терендиктерге алып барат, булардын этноискусстводо мааниси зор. “Манас” эпосунун сюжетинде архитектуралык искусствонун турлерун жолуктуруп, ар кандай тематикадагы улгулеру езунче бир образдарда суреттелгену, кыргыздарда байыркы кездерде эле архитектуралык искусствонун айрым бир элементтери, турлеру болгондугун керегезет.

Жоокерчилик заманда бабаларыбыз катаал табийгый, тарыхый коогалуу замандарда, шарттарда жашап, бир жерден экинчи жерге кечмендук кылып емур сурген доорлорун элестеткенде ездунун ежерлугу менен тукумун кыргыз бойдон сактап тирүү калганына таазим этуубуз керек. Ал эми аталарыбыздын бир жерге туруктуу жашабаганы дагы архитектуралык курулуштарынын Европадагыдай, же Чыгыш Азия мамлекеттериндей салабаттуу, белгилүү доорлорго таандык архитектуралык шедеврлердин издерин бизге таап бере албаганынын жөнү жогорудагыдай убактар менен байланыштуу.

Ошого карабай саналуу болсо дагы эпосто жолуккан Кошой кан салдырган “Кошой коргон” енденген эстеликтерибиз, андагы жер алдындагы туннелдин салынганынын суреттелушү, кытайдагы жер алдындагы шаар (Алмамбет, Конурбай, Шыпшайдар окуган), Конурбай казган туннел (Манас намаз окуп жатканда жердин алдын туннел кылып казып жан кишиге керунбей жерден чыга калып айбалта матырган жеринде), (Кырмаз шаанын жер алдындагы турмесунун салынышы), женундегу окуялар байыркы тарыхый издерибизди эскертип турат жана кичине болсо дагы илинчек табууга мүмкүндүк берет. Мына бул сыяктуу образдардын азыркы учурда тарыхый маданиятыбызда орду, мааниси чоң десек болот.

Европа мамлекеттеринде келечекте укмуштуудай фантазия менен салынуучу шаарлардын проектилері: Отто Фрея, Поля Меймона, Кензо Танге, Курокава, Франка Ллойд Райт Шанеака, Жан Клод Бернар, Николь Шеффер ендуу атактуу инженерлер; М.Дрязгов, архитекторлор Г.Борисовский, О.Пчельников, В.Локтев ендуу таланттуу архитекторлор тарабынан иштелип чыккан. Мына мындай чеберлердин эмгектери менен таанышканда келечектин шаарлары еткендун элементтерисиз курулбай тургандыктарын ездери тастыкташкан. Витрувий Марк Поллион. Об архитектуре. ОГИЗ - Соцэкгиз, Л., 1936. стр.24, 26; Уемов А.И. Системы и системные исследования. - В кн.: Проблемы методологии системного исследования. М., 1970, с.81; Лук А.Н. Мышление и творчество. М., Политиздат, 1976, 144с; Бионер В.С. Мышление как творчество. М., Политиздат, 1976, 270с; Шадрин В.Д. Новая модель специалиста: инновации, подготовка и компетентностный подход. М.: Высш.образов. в России. № 8, 2004, с.28; Мутанов Г. Образование. Наука. Инновации. - Усть-Каменогорск: Изд.ВКГУ, 2004. -144с.

Ушул алкакта алганда кыргыз архитектур алык енер жайында формасы, структурасы жагынан улуттук колоритти чагылдырып турган, комментарийсиз кыргыздык жан дуйнену кергезуп турган имараттарды ойлоп табуу учун чоң табылга болмок. Биздин аракет дагы еткен тарыхый жолубузду, маданиятыбызды оозеки сактап келген “Манас” эпосуздун керкем суреттеелерунен ушуга ылайык элементтерди табуу. Чындыгында биздин Бишкек шаарыбыздын инфраструктурасында улуттук колориттин уцгусундагы имараттар жокко эсе болуп, сырттан келген чет элдиктер жалпы эле туристер учун “улуттун эн белгиси” шаардын салыныш стилинен байкала бербейт. Европа стилиндеги типтуу шаар болуп эле керунет.

Алсак, “Манас” эпосунда улуттун деми боло турган рухтун кучун кетере турган элементтер бар экен. Мисалы, Ала-Тоонун, кундун, боз уйдун, калпак же элечектин, баатырлардын келбетинен алынган, же кыргыз орнаменттери салынган ал башкы темада турган, аттын мамысынын, ак калпактын, боз уйдун стилинде ж.б. архитектуралык

имараттарды, кыргыздарда тотем болгон арстан, жолборс, бугу, буркут сыяктуу жандыктардын, канаттуу куштардын элементтерин кошуп, кундун, айдын культтук маанисинен кошуп имараттарды курса эмнеге болбосун.

Арийне “Манас” эпосунда “Илиада” же “Одиссея” эпосторундагы байыркы троялардын окуялары журген жерлердеги шаар курулуштарынын архитектуралык структуралары, же коллизейлер, капител калонналары сыяктуу кан сарайлардын таамай, деталдуу образдары жок. Бирок дагы калаалардын жалпы керунушун баяндаган жерлерде айга, кунге, кек асманга, улуу тоолорго болгон аң сезим кыял, диний тушунумдери культтук маанилерди туюндуруп турат. Ушул туспелдерге салыштырылган суреттемелер бар: (“кек тиреген мунара, учуна кыйыр кез жетпейт”; “Кундей болуп жаркылдап, кун мунары керунет, карап турсаң ошондо ай туспелу белунет” ж.б (СОВ. Чоң казат. Тал чокунун керунушу). Мындан сырткары, “Манас” эки элдин улуу согуш тарых баянын чагылдыргандыктан, улуу кытай цивилизациясынын архитектуралык стили керуне калганы да бар. Мисалы, “Чоң казат” белумунде Манас дурбусу менен кез жетпеген миңдеген чакырымдарды керуп жатат, ошол жерде он эки капка кытайдын калың шаары, сепили, эшиги, андагы суреттер, статуялар, чыгыш стили, буддалык стиль баяндалса, ошол эле учурда исламдык колориттер “Ай туспелу мунарык ” деп айдын силуети салынган куполдун Меке жактан керунуп жаткан жери айтылып суреттелгенун байкоого болот. Болбосо “Манас баатырга элчилердин учураганы” деген белуктегу кандын сарайынын суреттелушуне көңүл бөлсөк ж.б. Байкалып тургандай “Манаста” бир эле кыргыздардын эмес башка мамлекеттердин архитектуралык курулуштары да баяндалат.

Экинчиден: Кыргыз маданий тарыхындагы архитектуралык материалдык искусствонун түрүнө кирген улуттук турак жай боз үйдүн орду зор, орнаменттик искусство жана аны толуктап турган символдук белгилер, алардын маани-маңызы албетте, байыркы доорлодон бери келе жаткан “кыргыздык стильдин” калыптангандыгын күбөлөйт. Ушул боз үйдүн турпатында ой, кыял, аң сезим, чыгармачылык изденүү, архитектуралык фантазия, курактагы математикалык эсеп-тактык, устачылык, уздук, кылдаттык айтор кайталангыс өнөрдүн баары бар.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Витрувий Марк Поллион. Об архитектуре. ОГИЗ – Соцэкгиз, Л., 1936. стр.24.
2. Словарь античности. –Москва:Прогресс, 1989-ж..
3. Будды. Минск: Книжный дом.,2009.,-382].
4. Язычество. Минск: Книжный дом.,2009.,-380.
5. Э.Ж.Жоробекова, А.И. Токтосунова, Г.И. Токтосунова. Наследие кыргызов в контексте культурного разнообразия, или Горный оазис на Великом шелковом пути.-Бишкек.2008., 41-б,-327.
6. Бичурин Н. Я. Описание Джунгарии Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии- М; Л.: АН СССР, 1-3т 1950-1953
7. Валиханов Ч. Записки о киргизах // Собр. соч.: В 5 т. - Алма-Ата, 1985. - Т. 2;
8. Валиханов Ч Записки о Кокандском ханстве; Следы шаманства у киргизов 4- т. - 48-70-9; “Очерки Джунгарии”3-т. -325-354-бб.;
10. Семенов-Тян- Шанский П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. -М.: Огиз, 1947.
11. Леви-Строс К, Структурная антропология. с. 138-145.
12. Манас” С.Орозбаковдун варианты/академиялык басылыш.-Бишкек: “Кыргызстан”,2-том.1995.,9170-9310-9360-9940.-799.
13. “Манас” С.Орозбаковдун варианты/академиялык басылыш.-Бишкек: “Кыргызстан”,6-том.1995., -799.

14. А.Ж. Шергазиев. Туу элдүүлүктү сактай турган элдик белги.-Бишкек. 2017., 3-б,-
397.

15. “Манас” С. Орозбаков.-Ф,4 китеп, 1982-ж.26-б.

*Рецензенты: Абакиров К.А. – доктор филологических наук, профессор
КНУ им.*

*Ж.Баласагына Оторбаев Б.К. – кандидат филологических наук, профессор КНУ им.
Ж.Баласагына*